

CONSIDERAȚII ASUPRA PROBLEMEI RĂULUI IDEOLOGIC DIN PERSPECTIVA IMAGINARULUI LITERAR

Dr. Constantin IVANOV

*Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”
al Ministerului Educației Culturii și Cercetării, Chișinău,
Republica Moldova
contacteconstantin@gmail.com*

Abstract: Considerations on the problem of ideological evil from the perspective of the literary imaginary.

This article analyzes from the perspective of the literary imaginary the paradigms and mechanisms of triggering ideological evil. In principle, ideological evil is of a moral nature and largely aims at implementing a utopian ideal, which by imposing a model of good can suppress free will. In such a case, we have been able to establish the appropriate framework for the manifestation of evil in societies that commit an act of extermination of human freedom and reduce the individual to a simple entity in the machinery called society in the name of a common good, ie a good imposed by mechanisms (constraints) political. Absolutely avoiding an exegetical deepening of literary creations, we managed to frame the analysis of the problem of evil within a general framework, which allowed us to establish the principles of functioning of a totalitarian society, which can change freedom and human consciousness, by abusively and uniformly imposing a foreign identity on the cultural matrix of the individual.

Keywords: *imaginary, expression of evil, ideology, representation, identity.*

Expresia ideologică a răului ia naștere în urma unui proiect utopic impus cu forța și prin manipularea conștiințelor, adică prin inventarea și afirmarea unei ideologii. Ori, un asemenea proiect este cu prevalență un model al binelui. Însă un model al binelui impus cu forța se transformă în cele din urmă într-un rău. E ceea ce au putut să demonstreze regimurile totalitare (nazismul ori comunismul), care au promovat idealuri utopice imposibil de realizat. Aceste orânduirii sociale au pretenția de a schimba lumea prin

intenții bune, promițătoare, care, la prima vedere, nu pare a fi rău. Lucrul cu adevărat „rău” constă tocmai în implementarea acestor idealuri în practică și impuse în mod abuziv (autoritar). Tony Judt spunea despre regimul comunist că „Drumul spre iadul comunist a fost pavat cu intenții bune (marxiste)”¹. Răul ideologic se constituie în urma implementării unui proiect ce se pretinde a fi în aparență o cauză nobilă în care se înfăptuiește binele, dar în fond se voiește răul, întocmai după principiul anunțat de Goethe în *Faust*:

„– Cine ești tu, la urma urmei, spune?
– O parte din acea putere
Ce veșnic răul îl voiește
Și veșnic face numai bine”.

Acest principiu surprinde foarte bine un aspect esențial al politicului și al politicii (politicilor/ideologia), dar și a formelor unui birocratism exacerb în care se voiește cu siguranță doar răul (cu sensul că sunt făcute și adoptate politici pentru a favoriza doar pe cineva), dar în ochii oamenilor arată de parcă ar fi un bine total. Cu alte cuvinte, răul despre care vorbim aici, e binele la nivel declarativ, însă în esență se urmărește „ceva necurat la mijloc”, răul se voiește, iar binele se declară, e întocmai inversul a ceea ce Apostolul Pavel spunea: „Căci binele, pe care vreau să-l fac, nu-l fac, ci răul, pe care nu-l vreau să-l fac, iată ce fac!” (*Romani* 7:19). Astfel, dacă prin intermediul unei ideologii se pretinde că se înfăptuiește binele, excluzând din ecuație probabilitatea (posibilitatea) producerii răului, în mod cert se încalcă *liberul arbitru* și, în fond, se voiește răul. Pentru că binele ține nemijlocit de esența ideatică, de „lumea numenală a ideilor” (expresia lui Berdiaev), iar înfăptuirea acestuia prin definiție nu poate fi binele total, care să se încadreze în constituția dimensiunii ontologice (Dumnezeu), după cum se pretinde a-l înfăptui în societățile totalitare. Așa cum foarte bine reflectă geniul romantic al lui Eminescu năzuința muritorului către ideal în poemul *Miron și frumoasa fără corp* (poem publicat postum).

Intenția făuririi unei lumi ideale se regăsește în semnificația etimologică a termenului *ideologie*, care, de altfel, se trage din teoria formelor ideale ale lui Platon, cea a *eidos*-ului (εἶδος) transcendental. Astfel, termenul *ideo-*

---

1 Judt, Tony, *The Longest Road to Hell*, apud, Vladimir Tișmăneanu, *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*, trad. din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013, p. 68, 348 p.

logie (εἶδο + λόγος), după compunerea savantă propusă de Destutt Tracy (1927) și popularizat intens după publicarea lucrărilor lui Marx și Engels, devine deja o noțiune ce se referă la partea teoretică a unui angrenaj politic – idealuri ale unui partid sau ale unui sistem politic, care mai apoi „Ne fac legi și ne pun biruri” (Eminescu). În acest sens, filosofi și autorii de opere literare au reușit să reprezinte și să analizeze catastrofele ontologice dintr-un proiect idealist (utopic). Nikolai Berdiaev, emigrat din Rusia sovietică, avertiza că trebuie să evităm în mod cert a pune în practică idealurile utopice: „Viața se îndreaptă către utopii. Și poate că începe un veac nou, un veac în care intelectualii și pătura cultivată vor visa la mijloacele de a evita utopiile și de a reveni la o societate neutopică, mai puțin «perfectă», dar mai liberă”².

Prin urmare, datorită imaginarii creator de „lumi posibile” / „lumi narative” (U. Eco) poate fi probat scenariul care demonstrează cum anume un model al binelui se poate transforma într-un rău total după o paradigmă ideologică. Sau cum o ordine artificială construită prin intermediul unor instrumente politice poate crea o bună premisă de propagare a răului, surprinsă și de Mihail Bulgakov în romanul său de deconspirare parabolică a sistemului totalitar rusesc *Maestrul și Margareta* (publicat postum în 1967).

Nu mai este un rău de care se poate rade sau de un rău de factură metafizică, ci este un rău care ia naștere prin aplicarea unor decizii politice cu menirea să instrumenteze viața umană ancorată într-o anumită realitate. Odată ce aceste decizii devin obligatorii pentru majoritatea indivizilor umani, atunci ia naștere o anumită orânduire socială cunoscută a fi drept un regim de conducere. Un regim ce impune modelul unei realități sociale, dar și un anumit mod de raportare la aceasta. Este o situație pe care a reușit să o reflecte George Orwell în romanul *O mie nouă sute optzeci și patru* (1949). Torționarul O'Brien, personaj ce avea menirea să-i impună lui Winston un anumit mod de a vedea lucrurile, afirmă cinic că „realitatea nu este un lucru obiectiv. Ea este numai în mintea individului, care mai poate greși, care este, în plus, supus pieirii, ci numai în mintea Partidului, care este colectivă, deci nemuritoare. Oricare consideră partidul că este adevărul, acela este adevărul. Nu poți vedea realitatea altfel decât privind prin ochii Par-

---

2 Huxley, Aldous, *Minunata lume nouă*, trad. și note de Susana și Andrei Bantaș. Iași, Editura Polirom, 2011, p. 5, 275 p.

tidului”³. Răul nu mai este o posibilitate, ci o realitate premeditată, indusă prin intermediul unor legi și instrumente coercitive instituționalizate.

Un astfel de fenomen s-a putut observa, în dimensiunea realității factuale a istoriei, în cele două regimuri totalitare ale secolului XX, nazismul și comunismul. Însă ceea ce au în comun aceste regimuri politice, este tocmai suprimarea libertății, dar și un control total până și asupra conștiinței oamenilor. Or, a confisca libertatea și conștiința umană întruchipează o trăsătură specifică a ceea ce pretinde în mare parte diavolul. În acest sens, Jacques Duquesne afirmă că „Statul totalitar e un stat terorist. Dar nu un terorist care pune bombe. Nu, el vrea să se facă iubit. Și izbutește. Controlează minți și inimi. În disprețul oricărei libertăți. Germanii, dar și alții, l-au iubit pe Hitler. Rușii, dar și mulți alții, i-au iubit pe Lenin și pe Stalin. Iată un punct comun cu diavolul, care vrea, se spune, ca fiecare om să-i dăruiască sufletul său”⁴. Nu în zadar problema liberului arbitru este cea care face diferența între un model al binelui cerut de instanța divină și modelul utopic al unui bine impus prin instrumente politice, sau cum ar spune N. Steinhartd „binele impus cu sila”. Pentru că binele nu trebuie să devină o constrângere, ci mai degrabă o virtute la care să se poată adera după o convingere personală a individului. Altfel spus, binele trebuie să țină nemijlocit de o alegere făcută în deplină libertate față de suma tuturor alternativelor posibile. Se consideră că până și în natura dumnezeirii există posibilitatea răului, dar care este curmat prin însăși alegerea binelui, lucru pe care foarte bine îl explică Luigi Pareyson în cartea *Ontologia libertății. Răul și suferința*, în care conchide că „alegerea binelui e întotdeauna o judecată asupra răului, așa încât Dumnezeu are în sine cele două aspecte: cel prin care *ab eterno* binele a fost ales prin act ireversibil și răul a fost reprobabil ca posibilitate respinsă; și cel prin care răul ca alternativă îndepărtată subzistă pururi ca fundal al pozitivității și ca posibilitate ocultă, dar disponibilă”⁵. Spre deosebire de sistemele ideologice de fabricare a unui model al binelui, instanța divină nu trece peste limitele unor libertăți fundamentale (libertăți posibile), pentru că, așa cum afirma filosoful existențialist creștin Nikolai

3 Orwell, George, *O mie nouă sute optzeci și patru*, trad. din limba engleză de Mihaela Gafița, Iași, Editura Polirom, 2012, p. 276, 344 p.

4 Duquesne, Jacques, *Diavolul*, trad. din franceză de Emanoil Marcu, București, Editura Humanitas, 2014, p. 194, 224 p.

5 Pareyson, Luigi, *Ontologia Libertății. Răul și suferința*, trad. de Ștefan Mincu, Editura Pontica, Constanța, 2005, p. 194, 477 p.

Berdiaev, „Planul divin nu înseamnă necesitate, constrângere, ci o îmbinare antinomică a voinței lui Dumnezeu cu libertatea umană”⁶. Până la urmă, un bine nu poate fi impus, el trebuie să conțină în principiul propagării lui și libertatea de a putea fi refuzat sau chiar negat. Pentru că, în caz contrar, se atentează la intimitatea individului. Autorul unei analize a regimurilor totalitare din secolul XX, Vladimir Tismăneanu, în cartea *Diavolul în istorie*, afirmă următoarele: „Comunismul și fascismul au crezut că schimbarea fundamentală este posibilă. Ele au pus la cale proiecte revoluționare radicale pentru a răspunde acestei convingeri. În orice caz, ele și-au pus în scenă utopiile într-un dispreț deplin față de viața indivizilor. Frenesia cu care urmăreau accelerarea dezvoltării umane a dat naștere răului radical în istorie”⁷.

Mai mult decât atât, un regim ce vizează o orânduire socială totalitară tinde să excludă factorul ce face ca binele să se origineze, cu alte cuvinte, exclude ontologicul binelui (Dumnezeu). Binele promovat de un sistem politic totalitar relaționează cu însăși legea care are menirea să producă binele. Așa că un asemenea bine este lipsit de substanța ontologică sau de raportul cu aceasta, fapt ce-l face să fie doar un bine declarat, și niciodată nu este unul îmbrățișat de individ datorită liberului arbitru. În acest caz, binele poate fi orice, numai să vegheze ca acest bine să se producă. E ceea ce personajul lui Evgheni Zamiatin din romanul *Noi* (1920), R-13, reflecta la un moment dat: „Dumnezeul antic și noi stăm alături la aceeași masă. Da! Noi l-am ajutat pe Dumnezeu să-l biruie definitiv pe diavol – că doar diavolul este cel care i-a îndemnat pe oameni să încalce opreliștea și să guste din libertatea cea nefastă, el – șarpele veninos. Iar noi, cu ditamai cizma, l-am călcat pe cap – trrah! Și gata: e din nou paradis. Și noi suntem iarăși simpli, nevinovați, precum Adam și Eva. Nici un fel de confuzie despre bine, despre rău: totul e foarte simplu, paradiziac, copilărește de simplu. Binefăcătorul, Mașina, Cubul, Clopotul cu gaze, Păzitorii – toate astea alcătuiesc binele, sunt mărețe, minunate, generoase, sublime, au puritate de cristal. Pentru că apără nonlibertatea noastră – adică fericirea noastră”⁸.

---

6 Berdiaev, Nikolai, *Sensul istoriei*, Traducere de Radu Părpuță, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 72, 194 p.

7 Tismăneanu, Vladimir, *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*, trad. din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013, p. 70, 348 p., ISBN 978-973-50-4247-9 (pdf).

8 Zamiatin, Evgheni, *Noi*, trad. din limba rusă de Inna Cristea, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 59, 210 p.

Binele nu mai are „însemnătate ontologică” (expresia lui Berdiaev), pentru că legile universale după care binele se originează este substituit de un proces de făcătură artificială. O lege dată de un sistem de gândire uman spre a reglementa niște procese după care binele să se poată produce nu poate substitui un „dat” (destin) suprem, transcendent. Cel mai grav este că un asemenea bine se pretinde a fi un bun substitut al unor principii eterne și universale, timp în care ajunge să nu fie altceva decât un bine cu puternice consecințe nefaste. E de fapt un sistem de fabricare artificială a binelui și de cele mai multe ori este zămislit de către voința liderului politic, care prin extensie a dobândit calitatea de lider ideologic, iar într-un final, ca să folosim expresia lui Ian Kershaw, chiar de cea a unui *lider fără de păcat*.

Acest bine este un produs uman și nu unul divin, iar factorul rău este tocmai că se pretinde a fi un bine din ecuația căruia este exclus Dumnezeu și oferit lumii drept un produs ce se impune ca fiind mai presus de Dumnezeu și care se poate produce fără alte implicații metafizice. Din acest bine făurit de niște reglementări umane este exclus ceea ce Berdiaev numește „libertatea răului”, despre care spune că „este adevărata bază a istoriei”⁹.

Cu alte cuvinte, se caută a substitui un „dat” creat prin imitarea unei noi creații, a unei lumi noi, care a jertfit totul de dragul „fericirii universale”, asemenea celei descrise atât de exact de către cunoscutul autor Aldous Huxley. În romanul său distopic, *Minunata lume nouă* (1932), autorul surprinde principiile care trebuie să stea la baza creării lumii noi (lumii ideale): „Ce rost mai are adevărul, sau frumusețea, sau cunoașterea, când de jur-împrejurul tău explodează bombe bacteriologice? Atunci a început să fie întâia oară controlată știința – după Războiul de nouă ani. Atunci s-au arătat oamenii dispuși să li se controleze până și poftele. Totul pentru o viață liniștită. Și de atunci încoace nu facem decât să controlăm. Bineînțeles că adevărul a avut de suferit. Dar fericirea a avut numai de câștigat. Nu poți căpăta totul pe gratis. Fericirea are și ea un preț, care trebuie plătit”¹⁰.

Răul identificat de noi în expresia ideologică apare în imaginarul artistic literar în formulele sale coercitive instituționalizate. Paradigmele răului ideologic este foarte bine reflectat în scrierile distopice, numite de

9 Berdiaev, Nikolai, *Sensul istoriei*, trad. de Radu Părpușă, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 70, 194 p.

10 Huxley, Aldous, *Minunata lume nouă*, trad. și note de Susana și Andrei Bantaș, Iași, Editura Polirom, 2011, p. 242, 275 p.

altfel anti-utopii. Acest tip de literatură a fost realizat în spiritul implementărilor imaginare ale unor societăți ideale descrise de Platon în *Republica* (aproximativ 370-360 î.Hr.), Thomas Morus în *Utopia* lui (1516), Tommaso Campanella în *Cetatea soarelui* (1602), Jonathan Swift în *Călătoriile lui Gulliver* (1726) ș.a. În acest caz, nu ne interesează exclusiv scrierile distopice sau anumite discuții asupra acestui gen de scriere literară, ci mai degrabă o abordare tematică a unor creații literare relevante subiectului în discuție. Ne interesează în mod deosebit acele ficțiuni literare în care se denunță mecanismul, la nivelul sensibilității imaginare, ce declanșează răul în urma implementării unor politici impuse de ideile unor „societăți ideale” cu derivatele lor instituționale și efectul acestora asupra conștiințelor și conduitei umane. Spre exemplu, la Kafka persistă un rău ascuns în mecanismele supraetajate birocratice, precum în *Castelul*; un rău ascuns în simțul vinovăției, după cum putem observa din nuvela *Metamorfoza*; un rău ce se naște din nesăbuiță și din neputința de a lua atitudine, după cum apare în *America*; un rău care se transformă într-o vină pe cât de absurdă, pe atât de imposibil de-a fi contestată, întrezărit atât de bine în *Procesul*; sau un rău ce se impune prin teroarea manifestată de un tată asupra unui fiu aproape neajutorat, mărturisit cu atâta sinceritate în *Scrisoare către tata*. Astfel, Kafka, prin îngrămădirea de situații absurde, reușește să redea drama individului sugrumat de mașinăria circumstanțelor bizare în care nimeresc personajele sale.

Problema dezumanizării reflectată în opere literare este legată în mare măsură de un *standard* ideologic, care se suprapune peste factorul ce definește personalitatea umană, gândirea liberă și constituția sa spirituală ca imagine a divinului. Or, factorul ideologic de constrângere suprapus peste personalitatea umană nu face decât să o anuleze și să-l transforme pe om într-o „piuliță” anonimă. Dacă această personalitate se manifestă cumva, imediat devine un pericol pentru sistem, un *hybris* împotriva entității sociale „ideale”. Dacă însă această manifestare umană, impulsivă de un caracter și o sensibilitate aparte, atinge abisalitatea unor manifestări fundamentale, atunci se deschide calea pentru afirmarea liderului spiritual prin care poate fi salvată întreaga comunitate. E o situație pe care foarte bine o reflectă Ioan Petru Culianu în romanul său științifico-fantastic *Hesperus*, unde înfățișează o lume căreia i-a fost restricționat accesul la Artă spre a putea supraviețui unui cataclism nuclear. Însă adevărata libertate e descoperită doar atunci când un membru al comunității (*hesperiene*) per-

severează în „tehnicile” de receptare a Artei și devine astfel „Maestru al Artei”. Datorită acestui Maestru, poate fi posibil un nou act de creație a lumii. O nouă creație vine să ia ființă pe ruinele celei vechi, iar „Maestrul Artei”, după cum sugerează Culianu la finalul romanului, ia atributele instanței divine: „Lester s-a împreunat cu nevasta sa Linda. Ea a rămas însărcinată și a născut pe Daleth. Și a zis: «Am căpătat un om cu ajutorul maestrului Artei!»”¹¹. Astfel, reconstituirea și reconfigurarea unei lumi ajunse în derivă poate fi posibilă doar prin intermediul individului care a încetat să mai existe ca o entitate socială, sfidând, prin urmare, întreaga gamă de restricții și prejudecăți impuse de către raționamentele ideologice, care, în mod tacit, îi dicta ceea ce trebuie să „fie”, nu ceea ce voia (simțea) a „fi”.

Așadar, am urmărit paradigmele ideatice care pot declanșa răul de factură ideologică, care prin aplicarea cu forța a unui ideal utopic poate distruge cea mai sensibilă latură a omului, identitatea sa. Această expresie a răului are un caracter existențial și poate doar să-i mimeze dimensiunea ontologică și nicidecum nu-l poate substitui, pentru că idealul ține de dimensiunea metafizică, de divinitate. Ori, a impune dimensiunii existențiale modelul ideal, ar fi tot una cu făurirea și impunerea, poate și fără voie, a răului. E totuna cu ceea ce admitea Platon: fie recunoști că lumea sensibilă este copia celei imaginare și admiti din start că este imperfectă, fie îi impui modelul celei imaginare și obții astfel dezastrul și ruina individului. Chiar dacă libertatea¹² presupune ființarea binelui și a răului deopotrivă, totuși în cadrul „lumii narative” este verificată doar una dintre aceste posibilități, cea a binelui impus sau a răului voit ca necesitate sau, după cum afirmă Luigi Pareyson, „atât binele cât și răul sunt astfel numai ca fiind libere, într-atât încât răul necesar încetează de a fi rău, și e mai bun răul liber decât binele impus”¹³. Pentru ca binele să se poată manifesta ca atare este nevoie în aceeași măsură și de libertatea răului. Mai presus de bine și de rău este libertatea sau, după cum afirmă Berdiaev, „Libertatea devine și libertatea răului, fără libertatea răului, binele nu ar fi liber, ar fi determinat, impus cu forța. Și, în același timp, libertatea răului creează necesitatea și sclavia.

11 Culianu, Ioan Petru, *Hesperus*, prefață de Mircea Eliade, Iași, Editura Polirom, ediția a IV-a, 2019, p. 199, 199 p.

12 Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Om-Demnitare-Libertate*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2019, pp. 201-215.

13 Pareyson, Luigi, *Ontologia Libertății. Răul și suferința*, trad. de Ștefan Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2005, pp. 199-200, 477 p.

Sclavia e rodul libertății, și fără această posibilitate de a crea sclavia, n-ar exista deloc libertate, ci o sclavie a binelui. Totuși, sclavia binelui e un rău și libertatea răului poate fi un bine mai mare decât un bine forțat”¹⁴.

Punând aceste problematizări filozofice în limitele unui exercițiu de imaginație (imaginare), adică în scenariul unei opere literare, se poate observa cum societatea utopică se transformă într-o societate antiutopică cu valori răsturnate și idealuri ce se transformă cu ușurință în „anti-idealuri”. E o societate ce-și construiește propriul om, despre care spune că este „nou”, dar care devine infinit mai rău decât cel vechi. Adaptând întreaga masă de oameni la condiția „omului nou”, iar operele literare sunt cele ce demonstrează în plan imaginar că societatea totalitară nu-și dorește altceva decât niște inși dezumanizați, capabili doar de instincte primare și subiectivism abuziv.

Bibliografie:

- * Berdiaev, Nikolai, *Încercare de metafizică eshatologică (Act creator și obiectivare)*, trad. de Stelian Lăcătuș, postfață de Gheorghe Vlăduțescu, București, Editura Paideia, 2016.
- * Berdiaev, Nikolai, *Sensul istoriei*, trad. de Radu Părpuță, Iași, Editura Polirom, 2013.
- * Culianu, Ioan Petru, *Hesperus*, prefață de Mircea Eliade, Iași, Editura Polirom, ediția a IV-a, 2019.
- * Duquesne, Jacques, *Diavolul*, trad. din franceză de Emanoil Marcu, București, Editura Humanitas, 2014.
- * Huxley, Aldous, *Minunata lume nouă*, trad. și note de Susana și Andrei Bantaș, Iași, Editura Polirom, 2011.
- * Judt, Tony, *The Longest Road to Hell*, Apud. Vladimir Tișmăneanu. *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*, trad. din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013.
- * Orwell, George, *O mie nouă sute optzeci și patru*, trad. din limba engleză de Mihaela Gafița, Iași, Editura Polirom, 2012.
- * Pareyson, Luigi, *Ontologia Libertății. Răul și suferința*, trad. de Ștefan Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2005.

---

14 Berdiaev, Nikolai, *Încercare de metafizică eshatologică (Act creator și obiectivare)*, trad. de Stelian Lăcătuș, postfață de Gheorghe Vlăduțescu, București, Editura Paideia, 2016, pp. 269-270, 281 p.

- ✦ Pareyson, Luigi, *Ontologia Libertății. Răul și suferința*, trad. de Ștefan Mincu, Editura Pontica, Constanța, 2005.
- ✦ Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Om-Demnitare-Libertate*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2019.
- ✦ Tișmăneanu, Vladimir, *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*, trad. din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013.
- ✦ Zamiatin, Evgheni, *Noi*, trad. din limba rusă de Inna Cristea, Iași, Editura Polirom, 2014.